
УДК 94:334.73]:[316.444:316.334.55](477)”19”

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Fareniy>

Igor Fareniy

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Bibliographic description of the article: Fareniy, I. (2025). “Strata of conscious peasant intelligentsia”: the cooperative movement of the first decades of the 20th century – the sphere of social mobility of the Ukrainian peasantry and the formation of a new sociocultural type of intelligentsia. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 36, 39–49. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Fareniy>

**“STRATA OF CONSCIOUS PEASANT INTELLIGENTSIA”:
THE COOPERATIVE MOVEMENT OF THE FIRST DECADES
OF THE 20TH CENTURY – THE SPHERE OF SOCIAL MOBILITY
OF THE UKRAINIAN PEASANTRY AND THE FORMATION
OF A NEW SOCIOCULTURAL TYPE OF INTELLIGENTSIA**

Abstract. *The purpose of the article is to show the formation of an intellectual stratum of representatives of the peasantry in the cooperative movement of the first decades of the 20th century and the nature of its social culture.*

Scientific novelty. *The cooperative movement is shown as a sphere in which representatives of the peasantry acquired the social status of the intelligentsia with specific cultural features.*

Conclusions. *The cooperative movement of the first decades of the 20th century was a sphere in which the cooperative peasantry mastered organizational and managerial activities, new achievements in education and culture, and acquired the social status of the intelligentsia.*

The cooperative movement objectively created conditions for the formation of the necessary professional personnel from among representatives of the peasantry, capable of working in cooperative organizations. Peasant cooperatives promoted peasants who were capable of organizational work and socially responsible to leadership positions. Cooperative organizations, public organizations, and self-government bodies created courses and educational institutions to train specialists for cooperation, which also contributed to the growth of the general educational and cultural level of the students. The social composition of the cooperative, the elective principles of forming its governing bodies, and the system of cooperative education created conditions for representatives of the cooperative peasantry to acquire the social status of the intelligentsia.

Formed from representatives of the peasantry, the intelligentsia had specific characteristics: it possessed skills in public, cooperative, and managerial activities, saw its social mission in serving the people, and was dependent on them. Contemporaries identified it as a specific cultural type of intelligentsia, as an independent social class – the peasant intelligentsia. The emergence of the peasant intelligentsia was objectively caused by the existence of cooperation as an economic system, which led to changes in the social structure of society.

Keywords: *cooperative movement, peasant cooperation, peasant intelligentsia, Khristofor Baranovskyi, Dmytro Koliukh.*

Ігор Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: farenii_igor@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Фареній І. «Верства свідомої селянської інтелігенції»: кооперативний рух перших десятиліть ХХ ст. – сфера соціальної мобільності українського селянства та формування нового соціокультурного типу інтелігентів. *Український селянин*. 2025. Вип. 36. С. 39–49. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-36-Farenii>

«ВЕРСТВА СВДОМОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ»: КООПЕРАТИВНИЙ РУХ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ СТ. – СФЕРА СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТА ФОРМУВАННЯ НОВОГО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ТИПУ ІНТЕЛІГЕНТІВ

Анотація. Мета статті – показати формування у середовищі кооперативного руху перших десятиліть ХХ ст. інтелігентської верстви з представників селянства та характер її соціальної культури.

Наукова новизна. Показано кооперативний рух як сферу набуття представниками селянства соціального статусу інтелігенції зі специфічними культурними рисами.

Висновки. Кооперативний рух перших десятиліть ХХ ст. – сфера оволодіння кооперованим селянством організаційно-управлінською діяльністю, новими досягненнями освіти і культури, а також набуття соціального статусу інтелігенції.

Кооперативний рух об'єктивно створював умови для формування з представників селянського середовища необхідних професійних кадрів, здатних до роботи в кооперативних організаціях. Селянські кооперативи висували на керівні посади здібних до організаційної роботи, громадсько відповідальних селян. Кооперативні організації, громадські організації, органи самоврядування створювали курси і навчальні заклади з підготовки фахівців для кооперації, які також сприяли зростанню загального освітнього і культурного рівня слухачів. Соціальний склад кооперації, виборні принципи формування її керівних органів та система кооперативної освіти створювали умови для набуття представниками кооперованого селянства соціального статусу інтелігенції.

Сформована з представників селянської верстви інтелігенція, мала специфічні риси – володіла навичками громадської, кооперативної та управлінської діяльності, бачила свою суспільну місію у служінні народу, і була залежною від нього. Сучасниками ідентифікувалася як специфічний культурний тип інтелігенції, як самостійна соціальна верства – селянська інтелігенція. Виникнення селянської інтелігенції було об'єктивно викликано існуванням кооперації як економічного укладу, який зумовлював зрушення у соціальній структурі суспільства.

Ключові слова: кооперативний рух, селянська кооперація, селянська інтелігенція, Христофор Барановський, Дмитро Коліх.

Постановка проблеми

Виникнення у ХІХ ст. кооперативної ідеї було пов'язано із устремліннями і планами перетворення суспільного ладу. Тому не випадково, що у сфері історико-кооперативних досліджень до найважливіших питань належить проблема ролі кооперативного руху в соціальному розвитку суспільства. Це питання зазвичай знаходило своє розв'язання у суто теоретичному аспекті, як правило – у прогнозуванні соціальних наслідків кооперативного поступу. У результаті у кооперативному, громадському і науковому середовищі сформувалося два підходи до ролі кооперації і кооперативного руху у суспільному житті, які, як правило, називають ліберальним і соціалістичним. Однак, вже досить тривалий історичний час існування кооперативного сектору економіки створює можливість по-іншому підійти до цього питання. Як і кожний економічний уклад, кооперація повинна зумовлювати зміни у соціальній організації, формувати у причетних до кооперативної діяльності культурні риси відповідні до її об'єктивних потреб. Це тим більше достовірно, оскільки реалізація кооперативних принципів економічного життя не можлива без дотримання певних принципів життєдіяльності. Більше, ніж півтора столітня історія кооперативного руху не може не проявити реальні соціокультурні наслідки кооперативного розвитку і створити, таким чином, умови для виявлення конкретних змін, що в дійсності відбулися в суспільстві під впливом кооперативного життя. З таких позицій пропонуємо розглянути питання про

вплив селянської кооперації на формування та соціокультурні характеристики культурно-інтелектуальної еліти в період інтенсивного розвитку кооперативних форм господарювання в українському селі перших десятиліть ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У спеціальній науковій літературі, присвяченій життю й діяльності українських кооперативних діячів, знаходила висвітлення й проблема їхнього соціального походження¹. Однак, існує науково-пізнавальна необхідність розкрити це питання з позицій соціальної мобільності, умови для якої створював кооперативних рух, та соціокультурних, свідомісно-культурних наслідків для вихідців з народного загалу, які набули ознак інтелігенції.

Мета статті

Мета статті – показати формування у середовищі кооперативного руху інтелігентської верстви з представників селянства та характер її соціальної культури.

Виклад основного матеріалу

Сфера кооперативного господарювання об'єктивно потребувала інтелігентської праці. Пропагандистська робота, організація кооперативів та союзів кооперативних товариств, керівництво ними, а також наукова та науково-педагогічна, освітня діяльність з підготовки фахівців для кооперації вимагала зусиль інтелектуально-культурної еліти суспільства, представників інтелігентської верстви, готових до виконання своєї соціальної місії у сфері кооперативного руху, зі спеціальним багажем знань, досвідом кооперативної діяльності, здатністю до громадської роботи серед населення.

Інтенсивне формування і розвиток кооперативної мережі у перших десятиліттях ХХ ст. зумовило появу помітного прошарку представників інтелігентської, організаційно-управлінської праці, задіяних у роботі кооперативних організацій: керівників кооперативів і союзів, працівників апаратів управління, фахівців різного профілю. У дорадянській період їх називали «кооперативною інтелігенцією» або «інтелігентними робітниками» кооперативного руху². Станом на 1919 р. в апаратах управління споживчих кооперативів працювало понад 35 тис. службовців, у союзах споживчих товариств – більше 5 тис. 4 тис. службовців нараховувалося в сільськогосподарських кооперативних товариствах. 800 осіб службовців мали союзи сільськогосподарських кооперативів³.

У 1920-х рр. кількість працівників кооперативних організацій не стала меншою. На кінець 1922 р. у районних союзах споживчих кооперативів працювало близько 4 тис. працівників, серед яких значна частина була представлена інтелігентами⁴. Пересічно на один райсоюз споживкооперації припадало 86,8 робітників і службовців⁵. У 1923 р. 52 союзи сільгоспокооперативів у складі своїх керівних органів мали 900 службовців, задіяних в організаційно-управлінській та іншій інтелектуальній праці. Апарат керівних органів всеукраїнського союзу сільськогосподарської кооперації «Сільського господаря» нараховував 305 працівників⁶. Помітним загоном кооперативних працівників були інструктори з питань кооперативної роботи. Це були професійні кооператори, часто з виразними ознаками представників інтелігенції: належною освітою, фаховою підготовкою і рівнем культури. Система споживкооперації у 1928 р. мала більше 500 інструкторів з питань кооперативної діяльності⁷.

Однак, загалом працівники апаратів управління кооперативних організацій були представлені різними суспільними прошарками і, незважаючи на свої управлінські чи фахові

1 Аліман М., Онішко Т., Рекрут В., Чумаченко В. Лідери Укоопспілки: біографічні довідки голів правління Укоопспілки 1920–1991 рр. Київ: [б.в.], 2006. 25 с.; Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. Київ: [б.в.], 2000. 143 с.; Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. I. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 1999. 456 с.; Кн. II. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. 338 с.; Кн. III. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2007. 328 с.

2 Див.: В. С. Огляд кооперативного життя. *Українська кооперація*. 1918. №5–6. С. 145.

3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). Ф. 206. Оп. 1. Спр. 195. Арк. 7.

4 Брук В. Нормалізація апарату кооперації. *Українська кооперація*. 1923. №3. С. 4.

5 Брук В. Нормалізація апарату кооперації. *Українська кооперація*. 1923. №3. С. 4.

6 Стопневич Б. Становище сільськогосподарської кооперації на Україні в 1922–1923 р. (Огляд по матеріялах експедиційного обслідування союзів). *Українська кооперація*. 1923. №9–10. С. 37–38.

7 Петруленко Ф. Директиви, що на них не досить звернено увагу. *Кооперативне будівництво*. 1928. №6. С. 36.

обов'язки, власне інтелігентський статус, за характером соціальної свідомості, способом життєдіяльності і культури не мали властивих інтелігенції ознак.

Значну частину членів правлінь та ревізійних комісій кооперативів, кооперативних інструкторів, а також громадських активістів склали селяни. На 1927 р. правління сільських споживчих товариств майже на 90% склалися з селян різного рівня матеріальних статків. Склад ревізійних комісій споживкооперативів більше, ніж на 70% також був селянським. Помітним був і селянський елемент у керівних органах районних спілок споживчих товариств. Серед членів правлінь союзів споживчих товариств селяни склали 18,4%. А серед голів ревізійних комісій вони становили 29,3%⁸.

Входження селян до керівних органів і апаратів управління кооперативних організацій засвідчувало високий рівень їх соціальної активності і мобільності, який провокувало кооперативне середовище. Соціальна самоідентифікація таких кооперативних працівників відносила їх до селянства. Однак, очолюючи кооперативи і кооперативні союзи, займаючись управлінською і організаційною роботою, вони об'єктивно входили у сферу своєї соціальної мобільності, розпочали процес набуття ознак інтелігентського прошарку, входження до провідної інтелектуально-культурної верстви своєї епохи. Найбільш здібні, соціально активні, схильні до організаційно-управлінської й громадської роботи представники селянського середовища долучалися до інтелігентського соціально-професійного статусу.

Процес формування інтелігенції у кооперативному середовищі з представників селянської верстви почався відразу під час широкого розвитку кооперативного господарювання у перших десятиліттях ХХ ст. Селянство опанувало кооперативну роботу і перебирало на себе керівну роль в управлінні кооперативами. У 1909 р. журнал «Наше діло» («Наше дело») повідомляв, що багато кооперативів очолюються «правліннями чисто селянського складу»⁹. На той же 1909 р., за даними подільської жандармерії, у п'яти повітах губернії кооперативними товариствами керували здебільшого селяни¹⁰. Станом на 1913–1914 рр. із 82 кооперативів Ново-Ушицького повіту тієї ж Подільської губернії 56 очолювали «грамотні» землероби¹¹. Також на початок 1910-х рр. кредитними кооперативами Переяславського повіту Полтавської губернії керували, словами журналу «Хуторянин», «сірі селяни грамотні і малограмотні» – з 172 членів правління та ради тільки 15 осіб належали до інтелігентів¹².

У підсумку, внаслідок залучення селянства до відповідальної організаційно-управлінської роботи з нього виростили справжні інтелігенти. Наочним прикладом такого інтелігента, що вийшов з народу дякуючи кооперативній діяльності, є доля Захара Митровича Коваленка – багатолітнього голови сільськогосподарського кооперативу в селі Петропавлівці на Куп'янщині. 1850 р. народження. Виріс у незаможній багатодітній селянській родині, в якій виховувалося дванадцятьох дітей. Грамоти молодий Захар навчився у дяка та у відставного фельдфебеля, чому було присвячено загалом два роки. А далі була самоосвіта. І, як писала преса у 1920-х рр., – «життя та деякі книжки» зробили так, що «не тільки петропавлівці, але й інші люди перед ним шапки здіймали та казали: «розумна голова!»». Уже у зрілому віці Захар Митрович взявся за організацію кредитного

8 Кривоспицький П. Руководящие кадры потребительской кооперации. *Кооперативне будівництво*. 1928. №6. С. 38–40.

9 Корреспонденция. *Наше дело*. 1909. №1. С. 10.

10 Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК). Ф. 301. Оп. 1. Од.зб. 1363. Арк. 59–61.

11 Підраховано за: ЦДАК. Ф. 301. Оп. 1. Од.зб. 1631. Арк. 124–131.

12 Совещание представителей кредитных и судо-сберегательных т-в Переяславского уезда, Полтавск. губернии. *Хуторянин*. 1913. №24. С. 657.

кооперативу, і більше чверті століття успішно очолював його. Будучи вже справжнім дідусем, він не втрачав високої дієвості у кооперативній роботі, на що у 1924 р. на зборах пайовиків Українського сільськогосподарського банку звернув увагу навіть голова ВУЦВК Г. Петровський¹³.

На початку ХХ ст. до складу керівництва Київської спілки споживчих товариств – бюро – входив селянин С. Сидоренко. Відзначений він також у статусі активного учасника та секретаря губернських кооперативних з'їздів. С. Сидоренко проводив широку інструкторську діяльність серед споживчих товариств Київщини, публікував у пресі замітки кооперативної тематики – тобто, виконував посильну лише для інтелігентної людини роботу. Своєю діяльністю діставав навіть віддаленого у губернії Уманського повіту, де у селі Веселий Кут познайомився з селянином-бідняком, який самостійно організував у селі споживчий кооператив. Дякуючи самоосвіті, він добре оволодів рахівництвом та товарознавством, відмінно поставив господарську та культурно-просвітницьку діяльність кооперативного товариства¹⁴.

Не менш виразно проявилось набуття інтелігентного статусу в іншого вихідця з селянського середовища – Григорія Тимофійовича Гассана. Він народився і виріс у бідняцькій селянській родині на Полтавщині. Однак, у юності почав працювати у Пригарівському сільськогосподарському товаристві, а у 1917 р. став секретарем Глухівського союзу кооперативів, у 1921 р. – завідувачем відділом збуту і постачання Кобеляцького районного сільськогосподарського кооперативного союзу «Хлібороб»¹⁵. Отак виходець із землеробської родини набув статусу службовця-інтелігента, задіяного в інтелектуальній та організаційно-господарській роботі.

Селянській кооперації перших десятиліть ХХ ст. належить і роль у формуванні того соціального явища, яке прийнято називати політичною елітою держави. Йдеться передусім про державних діячів Української Народної Республіки Христофора Антоновича Барановського та Дмитра Вікторовича Коліуха. Обидва за становою належністю селяни. У гімназіях і закладах фахової освіти не навчалися¹⁶. Однак, присвятивши себе роботі у кооперативних структурах, досягли становища керівників загальнонаціональних господарських та фінансових організацій. На початку століття Х. Барановський заснував губернську спілку кредитної кооперації – Київський союз установ дрібного кредиту, який став найпотужнішою кредитно-кооперативною організацією у Російській імперії¹⁷. У роки революції Х. Барановський очолював фінансово-кредитний центр української кооперації – Український народний кооперативний банк¹⁸ – і водночас Секретарство фінансів Української Центральної Ради та Міністерство фінансів Української Народної Республіки¹⁹. У цей же період міністром продовольчих справ Української Народної Республіки був голова правління Дніпровського союзу споживчих союзів – всеукраїнського центру споживчої кооперації – Дмитро Вікторович Коліух²⁰. У 1920-х рр. Д. Коліух працював уповноваженим колеґії Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР,

13 Гогин І. Чесний робітник на кооперативній ниві – Захар Митрович Коваленко (Спроба біографії). *Сільський господар*. 1926. №2. С. 30–34.

14 Ленченко Ф. Кооперація та кооператори Київщини: нариси. Переяслав-Хмельницький: ФОП О.М.Лукашевич, 2012. С. 92–93; Ленченко Ф. До 100-річчя першої на теренах України Київської спілки споживчих товариств (у подіях, фактах, іменах і фотодокументах 1908–2008 рр.). Київ: Видавець ПП Балюк І.Б., 2021. С. 62–63; Сидоренко С. Из впечатлений инструктора. *Наше дело*. 1910. №18. С. 9–10; Сидоренко С. Из впечатлений инструктора. *Наше дело*. 1910. №19. С. 8–9.

15 Г. Гассан (Некролог). *Сільський господар*. 1924. №16. С. 56.

16 Див.: ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 4. Од.зб. 501. Арк. 101, 131.

17 Див.: *Балансы учр-ний м. к. Сплотчина*. 1913. №5. С. 186; *Балансы учр-ний м. к. Сплотчина*. 1913. №14. С. 302; *Балансы учр-ний м. к. Сплотчина*. 1914. №5. С. 88; *Балансы учр-ний м. к. Сплотчина*. 1914. №14. С. 242.

18 Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. Київ: [б.в.], 2000. С. 93–104.

19 Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. Київ: [б.в.], 2000. С. 93–104; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ: [б.в.], 1998. С. 66.

20 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ: [б.в.], 1998. С. 107; Боляновський А. Дмитро Коліух (1880–1938). Українські кооператори. Історичні нариси. Кн. II. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. С. 166.

членом правління Всеукраїнського кооперативного банку, очолював Всеукраїнський центр птахівничої кооперації «Кооптах»²¹.

Соціальну активність селянства, здатність його представників до громадської та організаційно-управлінської діяльності посилювала система кооперативної освіти, яка інтенсивно формувалася і розвивалася у перші десятиліття ХХ ст. У дореволюційний період зусиллями земств і громадських організацій відбувалися різноманітні курси з підготовки кооперативних працівників. У часи революції освітня мережа для підготовки кадрів для кооперативних товариств і союзів значно посилювалася. Десятки різноманітних короткотермінових курсів знайомили селян з основами організаційно-господарської кооперативної роботи та піднімали їх загальноосвітній рівень, даруючи знання з історії України, української мови і літератури²². У роки революції розпочали роботу і справжні кооперативні навчальні заклади, у тому числі й вищі²³. У 1920-х рр. мережа освітніх установ для підготовки професійних кооператорів продовжувала успішно розвиватися²⁴.

Певне місце у складі студентів кооперативних навчальних закладів та слухачів кооперативних курсів належало і вихідцям з селянського середовища. Ілюстрацією навчальної діяльності селян-кооператорів може служити діяльність курсів з теорії та практики споживчої кооперації, які діяли в період революції при Слов'янському споживчому товаристві на Харківщині. Слухачами курсів були винятково селяни – 47 осіб, більшість з них – молоді люди віком до 30 років. Третина з них посідали виборні посади у кооперативах. Решта – службовці кооперативних товариств та зацікавлені особи. У заняттях регулярно брало участь 26 курсистів, з яких 24 здали випускні екзамени. Загалом вчилися дуже добросовісно. Участь у курсах, крім як проблемами зайнятості та матеріальних статків, пояснювали, зокрема потребами «духовного розвитку», «зростанням знань взагалі», бачили «у збудженні любові та інтересу до кооперації»²⁵. Тобто, частина слухачів курсів свідомо прагнула до культурно-освітнього зростання як такого і кооперація створювала для того їй умови.

Система кооперативної освіти надавала соціальному вибору селянства, що відважилося взятися за нові суспільні ролі, незворотного характеру – свідомо чи неусвідомлено, однак цілком об'єктивно вони перетворювалися у представників інтелігенції.

Водночас, констатуємо наявність і об'єктивність процесу соціальної мобільності селянства у сфері селянської кооперації, трансформацію соціального становища землеробів, формування з селянського елементу в кооперативному русі інтелігенції, необхідно вказати і на неоднорідність характеру її ділових і професійних якостей, морально-етичних цінностей і життєвих стратегій. Певна частина сільських кооперативних працівників не могла подолати соціального розриву між селянським способом життєдіяльності й відповідними йому уявленнями та інтелігентським статусом, і взагалі не відзначалася належною посадовою поведінкою. В огляді економічного стану «Південно-Західного краю» – Правобережної України – у 1913 р. відзначалося, що у кооперативах «більшість членів правління, не кажучи вже про членів ревізійної комісії, мало цікавляться ділом, погано знає свої обов'язки і права»²⁶. У 1916 р. журнал «Південне господарство» («Южное хозяйство») писав, що «у більшості товариств склад правління обирається із селян, часто неспроможних на перших кроках справитися з різними, що вимагають спеціальної підготовки, питаннями»²⁷. І в

21 Ленченко Ф. Кооперативний рух на Україні та його діячі (1866–1921 рр.): навчальний посібник для студентів кооперативних навчальних закладів. Київ: [б.в.], 2000. С. 128–129; Боляновський А. Дмитро Коліух (1880–1938). *Українські кооператори. Історичні нариси*. Кн. II. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. С. 168.

22 Сазонов В. Культурно-освітня робота кооперації в 1918 році. *Українська кооперація*. 1919. №2. С. 74.

23 Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. *Українська кооперація*. 1918. №5–6. С. 133; Панадиادی Д. Середня кооперативна школа імені Л.Н.Головчанського в Харькове. *Кооперативне слово*. 1917. №35. С. 10–12; Кооперативна хроніка. *Сільський господар*. 1918. №10. С. 30–31; Пожарський П. Кооперативна освіта на Україні. *Українська кооперація*. 1919. №2. С. 62–63; ЦДАВО. Ф.313. Оп.1. Спр.92. Арк.9.

24 Оніпко Т. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-ті рр. ХХ ст.: монографія. Полтава: ПУЕТ, 2014. 301 с. 25 ЦДАК. Ф. 1111. Оп. 1. Од.зб. 46. Арк. 52–54.

26 Вольфсон Л. Кооперація. *Юго-Западный край в экономическом отношении*. Сб. статей. Киев: Типография А.М.Пономарьова, 1913. С. 72.

27 Чего не хватает нашим потребительным обществам. *Южное хозяйство*. 1916. №14. С. 322.

подальшому, в 1920-х рр., такі тенденції також спостерігалися. Як зазначала кооперативна преса з цього приводу, такі селянські кооператори «мало чим відрізняються від звичайної членської маси й не мають провідної ролі ...»²⁸.

Водночас з селянського середовища формувалися й кооперативні працівники, що відзначалися високим рівнем громадської відповідальності, організаційними здібностями, знанням кооперативної діяльності. У 1909 р. журнал «Хлібороб» відзначав, що у споживчих товариствах Київщини «вся справа ведеться самими селянами. Вони і члени правління, і скарбничі, і закупщики. ... деякі з них з успіхом могли би бути справжніми інструкторами»²⁹. Певна частина серед останніх взагалі не уявляла своє життя поза кооперативним рухом і бачила у кооперативній справі свою життєву і навіть соціальну місію.

Звертають на себе увагу прояви соціальної агресивності селян-кооператорів щодо опанування керівними позиціями у кооперативному житті. Серед кооперованого селянства спостерігалася цілеспрямована соціальна амбіція щодо оволодіння керівною роботою та недопущення до неї представників інших прошарків. На початку 1910-х рр. на з'їзді представників кооперативних товариств Катеринославщини селянин А. Проша говорив присутнім там інтелігентам: «на чолі справи ... не може бути ні вчитель, ні священник..., а тільки ми, селяни», а «... Ви панове випроваджуйтеся. Ви не можете бути на чолі, а будемо керівниками ми, селяни, тому що ми близькі до самих себе, ми люди свої!»³⁰.

Можливо, у цих словах селянина-кооператора не лише соціальна претензія на винятковість чи зверхність над іншим прошарком людей, а й відчуття неспроможності реально існуючих інтелігентів належно виконати свою роль у кооперативній роботі та необхідність формування особливого культурного типу організаторів і керівників кооперативного життя селянства. Кооперативна дійсність перших десятиліть ХХ ст. підтверджує саме таку версію соціальної стратегії певної частини кооперативних активістів.

У 1926 р. видний представник кооперативної громадськості перших десятиліть ХХ ст., теоретик агрономічного обслуговування селянства К. Мацієвич писав про істотні соціальні зрушення у сільському соціумі, що відбулися на початку ХХ ст. і були зумовлені кооперативним життям, – появу особливого типу інтелігенції, пов'язаної походженням і діяльністю з селянством. Він констатував «... небувале ... зростання на ґрунті кооперативного руху верстви свідомої селянської інтелігенції, яка вийшла з глибин народньої стихії». Отже, говорить про факт формування з народного елемента в надрах кооперації своєрідної соціальної еліти – «селянської інтелігенції»³¹.

Про цей же період відомий вчений-економіст О. Чаянов писав, що розвиток товарного виробництва, агрономічної роботи і кооперації перебудовують «основи нашого сільського життя», і у результаті з'явилася новоявлена інтелігентська категорія людей – «селянський кооператор, як нова фігура на сільському обрії»³².

Аналогічні констатації належать й видному кооперативному діячеві, історику кооперації П. Височанському. У середині 1920-х рр., висвітлюючи діяльність Полтавської спілки споживчих товариств, він писав, що робота інструкторського персоналу цієї організації була спрямована на те, щоб, за його словами, «витворити тип сільської (селянської) інтелігенції». П. Височанський зазначав: «... не помилюсь, коли скажу, що ... основним

28 М.М.–ов. Склад і робота сільського кооперативного активу. *Бюлетень Київської окружної спілки споживчих товариств*. 1928. №11. С. 11.

29 Вирченко С. Надєжди на кооперацію. *Хлібороб*. 1909. №8. С. 12.

30 Цит. за: Любимов В. Священник, учитель ... во главе сплотов. *Сплотчина*. 1914. №6. С. 93–94.

31 Мацієвич К. З минулого с.–г. кооперації на Україні. *Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ї річниці заснування „Централу“*. Збірник I-ий. Подєбради: Кооперативний фонд імени Василя Доманицького, 1926. С. 9.

32 Чаянов А. Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века. *Крцимовский Р. Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе. С дополнительной статьей проф. А.В.Чаянова „Основные линии развития русской сельскохозяйственной мысли за два века“*. Москва: Новый агроном, 1927. С. 238.

лейтмотивом всієї роботи було завдання витворити на селі тип громадського кооперативного робітника, озброїти його відповідним ідеологічним та практичним досвідом – витворити тип сільської (селянської) інтелігенції, що вийшла з села й в ньому залишиться для праці»³³. Тобто, йшлося про формування з представників селянського загалу інтелігенції, яка б своєю свідомою соціальною місією виконала серед народних мас. При цьому мова не йшла про соціальне моделювання чи перспективне планове формування нової суспільної групи людей «селянської інтелігенції». П. Височанський говорив про реалізацію принципу «працею над самознищенням», який передбачав цілеспрямовані дії з розширення складу придатних для організації кооперативної роботи з тим, щоб вони самостійно продовжили діяльність своїх творців. Він зазначав, що завданням полтавських інструкторів з кооперативної роботи було «... не заступити собою сільського кооператора ..., а озброїти знаннями до такої міри, щоб він сам без сторонньої допомоги міг надалі працювати»³⁴. Тобто, середовище «селянської інтелігенції» у формі інструкторів Полтавської спілки споживчих товариств вже існувало і суворо прагнуло до самозбереження шляхом розширення свого контингенту. Специфічне соціальне самоусвідомлення і самоідентифікація та пасіонарність були вже властивістю і рушійною силою життєдіяльності цих людей.

Середовище полтавських кооператорів не було єдиним в усвідомленні своєї соціальної окремішності. Аналогічне суспільне визначення спостерігалось, зокрема, серед 26 учасників Всеукраїнської наради інструкторів сільськогосподарської кооперації, яка відбулася в лютому 1923 р. Прибувши на нараду, інструктори в анкетних даних визначили свою професійну приналежність як «кооператорів». Однак, лише 13 учасників наради мали кооперативну освіту³⁵. У 1924 р. на III-х зборах уповноважених Всеукраїнського союзу сільськогосподарсько-кредитної кооперації «Сільський господар» 15,6% прибулих визначили свою фахову належність як «кооператори» та 7,8% як «кооператори-агрономи». Разом 23,4% визначили себе професійними кооперативними працівниками, тоді як лише 8,8% делегатів здобули кооперативну освіту³⁶. У 1926 р. на V-х зборах уповноважених 42 делегата – 16,2% учасників – ідентифікували свій фах як «кооператори», однак тільки 15 осіб – 5,7% – мали кооперативну освіту³⁷. Підставою такої професійної самоідентифікації послужило, очевидно, не навчання у кооперативних навчальних закладах, оскільки відповідну освіту здобули далеко не всі, хто назвав себе «кооператором», а відчуття своєї соціальної місії. Це були кооперативні працівники, які не уявляли себе поза кооперативною діяльністю, тільки у ній бачили своє суспільне призначення. Ідентифікація себе у статусі «кооператорів» пов'язана з їх ідейно-культурними орієнтаціями, по суті – з соціальним самовизначенням.

Для цієї групи інтелігентів, сформованої у кооперативному середовищі, визначальними характеристиками були: високий рівень соціальної відповідальності й водночас залежності від народу, об'єднаному в кооперативи, здатність до громадської діяльності, до організації самоврядування народу для захисту і реалізації своїх економічних інтересів. Такі інтелігенти сповідували свого роду культ громадського служіння, від якого об'єктивно залежало їхнє соціальне існування.

Соціокультурний тип «селянської інтелігенції» не обмежувався вихідцями з селянського середовища. Його наповнювали й представники з інших верств: промислового робітництва, інтелігентських прошарків. Однак, селянське середовище повноправно виступало одним із соціальних резервуарів цього культурного типу інтелігентів і не лише кількісно його наповнювало, а й у культурно-ціннісному відношенні наближувало до інтересів народних мас.

33 Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому. *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915–1925. (3 нагоди ювілею)* [зб. статей і спогадів]. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. „Друкарь”, 1926. С. 50.

34 Височанський П. Основні принципи оргвідділу спілки в минулому. *Десять років існування Полтавської райспілки. 1915–1925. (3 нагоди ювілею)* [зб. статей і спогадів]. Полтава: Друкарня Райспілки, ар. „Друкарь”, 1926. С. 51.

35 Перша Всеукраїнська нарада інструкторів сільськогосподарської кооперації. *Українська кооперація*. 1923. №3. С. 109.

36 III Збори уповноважених „Сільського господаря” (23–27 лютого 1924 р.). *Сільський господар*. 1924. №5. С. 48.

37 V Збори уповноважених „Сільського господаря”. *Сільський господар*. 1926. №10–11. С. 39.

Цілеспрямоване проникнення і насичення кооперативних лав вихідцями з партійно-радянського середовища, а згодом, на рубежі 1920-х – 1930-х рр., радикальні зміни у внутрішній політиці радянської влади припинили формування специфічного інтелігентського прошарку – кооперативної інтелігенції.

Висновки

Світ селянської кооперації перших десятиліть ХХ ст. – не лише сфера і спосіб поліпшення матеріального становища та оволодіння новими навичками господарської діяльності. Це також і шлях, не позбавляючись, а розвиваючи зв'язок з селянським середовищем, набуття нової соціальної якості – людини інтелектуальної праці, знайомої з найвищими досягненнями освіти і культури та організаційно-управлінською діяльністю.

Кооперативний рух потребував інтелігентських сил і об'єктивно створював умови для їх формування з представників селянського середовища. Вживалися цілеспрямовані заходи з підготовки кооперативних працівників – у соціальному відношенні інтелігентів, придатних до роботи в кооперативних організаціях. Кооперативна освіта та підтримка культурно-етично близьких, соціально активних, громадсько відповідальних, мотивованих до знань і досягнень культури, наділених здібностями до організаційної роботи селян створювали умови для набуття ними нової соціальної якості – долучення їх до інтелігенції.

Інтелігенція, сформована у кооперативному середовищі з представників селянської верстви, мала специфічні риси – володіла навичками громадської та організаційно-управлінської діяльності й водночас бачила свою соціальну місію у кооперативній роботі, у служінні народним інтересам, у своєму статусі була безпосередньо залежною від підтримки народу. Певна її частина у свідомості сучасників небезпідставно ідентифікувалася як специфічний культурний тип інтелігентського загалу, як окрема самостійна соціальна верства – селянська інтелігенція. Остання була проявом реальних наслідків існування кооперативного сектора економіки, який об'єктивно зумовлював принципові соціальні зрушення у структурі суспільства.

Фінансування дослідження

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Aliman, M., Onipko, T., Rekrut, V., & Chumachenko, V. (2006). *Lidery Ukoopspilky: bihrafichni dovidky holiv pravlinnia Ukoopspilky 1920–1991 rr.* [Leaders of the Ukoopspilka: biographical records of the heads of the Ukrainian Union board of Consumer Societies – Ukoopspilka 1920–1991]. Kyiv: Without a publisher. [in Ukrainian].
2. Balansi uchrezhdenii melkogo kredita [Balances of small credit institutions]. (1913). *Splotchina [Cooperation]*, 5, 186. [in Russian].
3. Balansi uchrezhdenii melkogo kredita [Balances of small credit institutions]. (1913). *Splotchina [Cooperation]*, 14, 302. [in Russian].
4. Balansi uchrezhdenii melkogo kredita [Balances of small credit institutions]. (1914). *Splotchina [Cooperation]*, 5, 88. [in Russian].
5. Balansi uchrezhdenii melkogo kredita [Balances of small credit institutions]. (1914). *Splotchina [Cooperation]*, 14, 242. [in Russian].
6. Bolianovskyi A. (2001). Dmytro Koliukh (1880–1938). In: Helei, S. (Ed.). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha II* [Ukrainian cooperators. Historical essays] (Vol.2, pp. 163–169). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii. 338 p. [in Ukrainian].
7. Bruk, V. (1923). Normalizatsiia aparatu kooperatsii [Normalization of the cooperation apparatus]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 3, 3–4. [in Ukrainian].

8. Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].
9. Centralnyj derzhavnyj arxiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrayiny [Central State Archive of the Supreme Governance and Management of Ukraine].
10. Chayanov, A. (1927). Osnovnie linii razvitiya russkoi selskokhozyaistvennoi misli za dva veka [Main lines of development of Russian agricultural thought over two centuries]. In: *R.Krtsimovskii. Razvitie osnovnykh printsipov nauki o selskom khozyaistve v Zapadnoi Yevrope* [R.Krzimovsky. Development of the basic principles of agricultural science in Western Europe] (pp. 201–239). Moscow: Novy Agronom. [in Russian].
11. Chego ne khvataet nashim potrebitelnim obshchestvam [What our consumer societies are missing]. (1916). *Yuzhnoe khozyaistvo [Southern Economy]*, (14), 322–323. [in Russian].
12. III Zbory upovnovazhenykh “Silskoho hospodaria” (23–27 liutoho 1924 r.) [III Meeting of authorized representatives of the «Farmer» (February 23–27, 1924)]. (1924). *Silskyi hospodar [Rural farmer]*, 5, 19–49. [in Ukrainian].
13. V Zbory upovnovazhenykh “Silskoho hospodaria” [V Meeting of authorized representatives of the «Farmer»]. (1926). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 10–11, 34–70. [in Ukrainian].
14. H.T.Hassan (Nekroloh) [H. T. Hassan (Obituary)]. (1924). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 16, 56. [in Ukrainian].
15. Helei, S. (Ed.). (1999). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha I* [Ukrainian cooperators. Historical essays]. (Vol.1). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii. 456 p. [in Ukrainian].
16. Helei, S. (Ed.). (2001). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha II* [Ukrainian cooperators. Historical essays]. (Vol.2). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii. 338 p. [in Ukrainian].
17. Helei, S. (Ed.). (2007). *Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. Knyha III* [Ukrainian cooperators. Historical essays]. (Vol.3). Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi komertsiiinoi akademii. 328 p. [in Ukrainian].
18. Hohyn, I. (1926). Chesnyi robitnyk na kooperatyvni nyvi – Zakhar Mytrovych Kovalenko (Sproba biohrafii) [An honest worker in the cooperative field – Zakhar Mitrovich Kovalenko (An attempt at a biography)]. *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 2, 30–34. [in Ukrainian].
19. Kooperatyvna khronika [Cooperative Chronicle]. (1918). *Silskyi hospodar [Rural Farmer]*, 10, 30–31. [in Ukrainian].
20. Korrespondentsiya [Correspondence]. (1909). *Nashe delo [Our Purpose]*, 1, 10–11. [in Russian].
21. Lenchenko, F. I. (2000). *Kooperatyvnyi rukh na Ukraini ta yoho diiachi (1866–1921 rr.): navchalnyi posibnyk dlia studentiv kooperatyvnykh navchalnykh zakladiv* [The cooperative movement in Ukraine and its leaders (1866–1921): A textbook for students of cooperative educational institutions]. Kyiv: [no publisher]. 143 p. [in Ukrainian].
22. Lenchenko, F. (2012). *Kooperatsiia ta kooperator Kyivshchyny: narysy* [Cooperation and cooperators of the Kyiv region: Essays]. Pereyaslav-Khmelnyskiy: FOP O. M. Lukashevich. 140 p. [in Ukrainian].
23. Lenchenko, F. (2021). Do 100-ricchchia pershoi na terenakh Ukrainy Kyivskoi spilky spozhyvchykh tovarystv [On the 100th anniversary of the first Kyiv Union of Consumer Societies in Ukraine]. Kyiv: Publisher Balyuk I.B. 88 p. [in Ukrainian].
24. Lyubimov, V. (1914). Svyashchennik, uchitel ... vo glave splotov [Priest, teacher ... at the head of cooperatives]. *Splotchina [Cooperation]*, 6, 93–95. [in Russian].
25. Matsiievych, K. (1926). Z mynuloho s.–h. kooperatsii na Ukraini [From the past agricultural cooperation in Ukraine]. In: *Ukrainska silskohospodarska kooperatsiia. Z nahody 10-i richnytsi zasnovannia «Tsentralu». Zbirnyk I-yi* [Ukrainian agricultural cooperation. On the eve of the 10th anniversary of the founding «Central». The 1st Collection]. (Vol. 1, pp.1–16). Podiebrady: Kooperatyvnyi fond imeny Vasylia Domanytskoho. [in Ukrainian].
26. M. M–ov (1928). Sklad i robota silskoho kooperatyvnogo aktyvu [Composition and work of the rural cooperative asset]. *Biuletyn Kyivskoi okruzhnoi spilky spozhyvchykh tovarystv [Bulletin of the Kyiv District Union of Consumer Societies]*, 11, 10–11. [in Ukrainian].
27. Onipko, T. (2014). *Kulturno-osvitnia diialnist spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v 20-ti rr. XX st.: monohrafiia* [Cultural and educational activities of the consumer cooperative of Ukraine in the 20s of the 20th century: monograph]. Poltava: PUET. 301 p. [in Ukrainian].

28. Panaidiadi, D. (1917). Srednyaya kooperativnaya shkola imeni L.N.Golovchanskogo v Kharkove [L. N. Golovchansky Secondary Cooperative School in Kharkiv]. *Kooperativnoe slovo [Cooperative Word]*, 35, 10–12. [in Russian].
29. Persha Vseukrainska narada instruktoriv silskohospodarskoi kooperatsii [The first All-Ukrainian meeting of agricultural cooperative instructors]. (1923). *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 3, 109–111. [in Ukrainian].
30. Petruenko, F. (1928). Dyrektyvy, shcho na nykh ne dosyt zverneno uvahu [Directives that have not received enough attention]. *Kooperatyvne budivnytstvo [Cooperative Construction]*, 6, 36–37. [in Ukrainian].
31. Pozharskyi, P. (1918). Narysy z istorii ukrainskoi kooperatsii [Essays on the History of Ukrainian Cooperation]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 5–6, 97–136. [in Ukrainian].
32. Pozharskyi, P. (1919). Kooperatyvna osvita na Ukraini [Cooperative education in Ukraine]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 2, 62–63. [in Ukrainian].
33. Sazonov, V. (1919). Kulturno-prosvitnia robota kooperatsii v 1918 rotsi [Cultural and educational work of cooperation in 1918]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 2, 73–87. [in Ukrainian].
34. Soveshchanye predstavitelei kredytnykh y sudo-sberehatelnykh tovaryshchestv Pereiaslavskaho uiezda, Poltavskoi hubernyy [Meeting of representatives of credit and savings associations of Pereiaslavsky district, Poltava province]. (1913). *Khutoryanin [Farmer]*, 24, 656–658. [in Russian].
35. Stopnevych, B. (1923). Stanovyshe silskohospodarskoi kooperatsii na Ukraini v 1922–1923 r. [The position of agricultural cooperation in Ukraine in 1922–1923.]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 9–10, 29–39. [in Ukrainian].
36. Sydorenko, S. (1910). Yz vpechatleniy ynstruktora [Impressions of an instructor]. *Nashe delo [Our Purpose]*, 18, 9–10. [in Russian].
37. Sydorenko, S. (1910). Yz vpechatleniy ynstruktora [Impressions of an instructor]. *Nashe delo [Our Purpose]*, 19, 8–9. [in Russian].
38. V.S. (1918). Ohliad kooperatyvnoho zhyttia [An overview of cooperative life]. *Ukrainska kooperatsiia [Ukrainian Cooperation]*, 5–6, 137–146. [in Ukrainian].
39. Verstiuk, V., & Ostashko, T. (1998). *Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. Biohrafichnyi dovidnyk [Workers of the Ukrainian Central Rada. Biographical guide]*. Kyiv: Without a publisher. 256 p. [in Ukrainian].
40. Virchenko, S. (1909). Nadezhdi na kooperatsiyu [Hopes for cooperation]. *Khliborob [Farmer]*, 8, 12–15. [in Russian].
41. Vysochanskyi, P. (1926). Osnovni printsypy orhviddiluly spilky v mynulomu [The main principles of the organizational department of the union in the past]. In: *Desiat rokiv isnuvannia Poltavskoi raispilky. 1915–1925 [Ten years of the existence of Poltava district union. 1915–1925]* (pp. 49–52). Poltava: Drukar. [in Ukrainian].
42. Wolfson, L. (1913). Kooperatsiya [Cooperation]. In: *Yugo-Zapadnii kraj v ekonomicheskoy otnoshenii. Sbornik statei [The Southwestern Region in Economic Terms: Collection of articles]* (pp. 71–75). Kyiv: A. M. Ponomariov Printing House. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 10.10.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.11.2025

Опубліковано / Published: 30.12.2025